

Լուսարացիներն կոստորոզներին խառնամորտը դիմելից հառապեցին Սակայն Շուշ գետը դեռ չանցած, նրանք հանդիպեցին Արճակ-հառապեցիների տասարդութան միացյալ ուժերի դիմադրությանը, որ դիրք էին մտած մարզագետների խանդակներում: Կոիվը շարունակվեց մինչև երեկո. խառնամորտը Արճակ վերադարձավ:

Մինչև լուսարաց ընակչությունը հառապեցիներից փախցնելու որոշումը դարձավ հրամայական: Վաղ առավոտյան, արճակցի փախսականների ու խառակոնիսցիների մի մասը շարժվեց դեպի Կրդըլջա հայկական դյուղը: Երկու օր այնտեղ պատասխարվելուց հետո, երրորդ առավոտյան, նկատվել էր, որ Արճակից դուրս եկած ղորասյունները ոչ թե դեպի Վան էին գնացել, այլ ուղղվել էին Կրդըլջա: Երեք դյուղերի, այն է՝ Արճակի, հառապեցիների, Կրդըլջայի ընակչությունը ահարեկված սկսեց փախչել դեպի Կրդըլջա լեռը: Հիշյալ լեռից բավականին հեռու ընկած Թիմարի Նաբաթ լեռնի վեր էին փախել նաև տասնյակ այլ հայ դյուղերի մահից ճողորպածները: Հալածիչները սկսել էին ուժեղ կրակի տակ առնել Կրդըլջա լեռն օղակող ղորասյանը՝ նրան փախսական հայերի անդ ղենելով և ապա սաացել էին կատաղի պատասխան: Թյուրիմացարար սկսված այս մարտը անել էր մի քանի ժամ, և օրը կիսվել էր ու նրանց չէր հաջողվել ծրագրված լրիվ սպանդը: Մութն ընկնելիս նրանք ուղղվեցին դեպի հարթավայրի գյուղերը: Իսկ Կրդըլջա ու Նաբաթ լեռներին ասլավի-նած երեսունից ավելի դյուղերի հայ անդեն փախսասականները այդ ժամանակ շարժվում էին առաջ և լուսադեմին հասնում վարչականորեն Վան-Տոսպ գավառի մեջ մանող, անդադրություն չունեցող Վանին բավականին մոտ Ավերակի դյուղը: Լույսը բացվելուն Ավերակի էին հասել նաև Արճակից մինչև այդտեղ նրանց հեռապնդող ղորամասերն ու քրդական միավորումները, ինչպես նաև Վանի Ջեվդեա փաշայի կողմից հղված ղորամասերը՝ թնդանոթներով զինված: Մինչև մայրամուտ Ավերակի գյուղը վերածվեց սպանվածներով լեցուն ավերակի: Մութն ընկնելիս ղորամասերը, թույլած իրենց պիրքերը, գնացին հանդստանալու:

Ավերակի տարրեր խրճիթներում կծկվելով իրենց կյանքը պահպանած փախսականները, որոնց թվում և տղերիս հեղինակը, նորից բռնեցին դժվարանց լեռնային ուղիները: Եվ հաջորդ օրվա ալբարացին, Սիկա դյուղի միջով հասան Վան-Այդեստան՝ Ավերակում թողած իրենց կեսից ավելի դիրքը: Ավերակից Վան հասած մարդկանց ընդհանուր թիվը շուրջ աասը հազար էր: Դա Արճակում սկսված եղեռնի 6-րդ օրն էր: Արճակից Վան հասնելու համար, ներառյալ և հանդստանալը, անհրաժեշտ էր վեց ժամ...

1915 թ. մայիսյան այն օրը, երբ ռուսական ռանակն ու հայ կառավորական ղեկերը ուժ էին դրել Վան, և ժողովուրդը ցնծության մեջ էր, Արճակը ևս մասն ուներ այդ ցնծության անդամին: Կառավորական խմբերում կային նաև Բաքվից եկած ութ արճակցի: Այդ օրերին Արճակի խոշառնված կյանքը ևս, որպես դավառի կենտրոն, որոշ չափով վերակենդանացավ: Գուլառապետ նշանակվեց խառակոնիսցի Շիրին Հակոբյանը (կառավարությունը կից մշակական հայկական ներկայացուցիչ), որը հսկայական ջանք էր թափել մի քանի տասնյակ հայ դյուղերի փախսականներին փրկելու ու Վան հասցնելու համար:

1915 թվականի Մեծ եղեռնին հաջորդած գաղթին արճակցիք ևս Բանդի Մահու դեպիդին թողնելով իրենց ղոհները, հողնած ու հուսալքված, հասան Բաքու: Սակայն նույն թվականի դեկտեմբերին Բաքվում անդավորված արճակցի որոշ ընտանիքների աշխատանակ աղամարդիկ արդեն վերադարձած իրենց դարավոր Արճակը, վերաշինում էին այն, այս անգամ արդեն ռուս դավառապետի աջակցությամբ:

Արճակի երդիկներից շարունակվեց ծուխ բարձրանալ մինչև 1918 թ. ապրիլի Արճակի աղդարնակչության համարյա քառորդը կաղմող այդ մարդիկ, հնարավորություն չունենալով բռնել իրենց ծանոթ Արճակ-Բաքու կարճ ուղին, փախուստով, հեռապնդումներով ու ղոհներով հասան մինչև Բաղդադ: Այդ օրվանից էլ ընդմիջող մարեց՝ Արճակի երդիկներից երկինք բարձրացող ծուխը:

Ձ Բ Ա Ղ Մ ՈՒ Ն Ք

Ձմեռները լինում էին բքաշունչ ու երկարաակ: Ձյան շերտի հաստությունը երբեմն մի մետր էր հասնում: Ձյան շատությունից, հաճախ, աշնա-

նացան արաբներ շնահեղձ էին լինում, ապրում, և արտաաբներ ստիպված դարնանը վիժկիով վարում էր ու անդը դարնանացան անում:

հյուղակ էր սարքվում, ուր և ապրում էր նա: Այնուհետև ընթացքում ռախչապանն ընտանիքը բերում էր իր մոտ: Բախչապի ապրանքը դյուղացիք դնում էին հացով, ձվով, ճուտով և հացահատիկով: Մի որևէ մթերանոցի դուռ դրսից փակում էին, եոգքը նշան դնում և երթիկից ներս թափում հացահատիկը: Մնացած մթերքի համար ռախչապանից հաշիվ չէր պահանջվում:

Աշնանը, ցրտերն ընկնելիս, ռախչապի արդյունքը վաճառվում էր մեծաքանակ և առանց կշեռքի: Ուղղակի ածուն վաճառվում էր դնորդին: Այդ ածուներում աշնանը մնացած էր լինում միայն սոխ, շրջապատում՝ կաղամբ, իսկ թմբերի վրա՝ ռադիսկ: Բախչան քանդելուց հետո ռախչապանը հաշվում էր իր ներդրումները, այն է՝ սերմի արժեքը, հողային աշխատանք կատարող աղամարդկանց, դարնանից մինչև ամռան վերջը քաղահան անող աղջիկների օրավարձը, ինչպես նաև պեռական հարկը: Ապա ավելացած դրամն ու մնացած ապրանքը, տյն է՝ յուղ, ձու, հավ, շորաթան, ձավար և այլն, հավաքապես բաժանում էին, կեսը՝ ռախչապանին, կեսը՝ արտատերերին: Իսկ եթե ռախչապի ապրանքը վաճառվել էր առավելապես ապրանքափոխանական կարգով և կանխիկ դրամ այնքան էլ չէր ստացվել, որ ծածկեր նույնիսկ ներդրած ծախսը, այդ դեպքում որոշ չափի ապրանք վաճառում էին, վճարում ռախչապանին, նոր միայն մնացած ապրանքը բաժանում:

Ինչքան էլ ռախչապից ստացվածը քիչ լիներ, այնուամենայնիվ, կրկնակի, եռակի եկամուտ էր ստացվում, քան հացահատիկ ցանելու դեպքում: Մինչև վերջին ատրիները դյուղացիները ծանոթ չէին կարմրած լուրիկի դործածելուն, միայն կանաչըն էին օգտագործում՝ խաչելով և ձվով ու յուղով տապակելով:

Խոստանալու մասին: Բոստանները ևս մշակվում էին ընդհանուր հիմունքներով, միայն ոչ թե բախչաների նման, անպայման անամերձերում, այլ ավելի հեռուներում: Արևը ոչ թե բաժանվում էր փոքրիկ քառակուսիների, ինչպես ռախչապում, այլ կորիներով: Ցանում էին սեխ, ձմերուկ, վալունդ իսկ ամբողջ արտի շուրջը՝ մի քանի շարք դդում: Ցանում էին առանձին փոսիկներով, ըստ որում փոսիկներից յուրաքանչյուրի մեջ մի քանի հատ ձմերուկի ու սեխի սերմ էին դրում: Մելուց հետո, աստիճանաբար քաշում, դեն էին դրում, մինչև որ յուրաքանչյուր փոսիկում մնում էր մի հատ բույս: Աշխատանքը կատարում էին ավելի ջատ 14—15 տարեկան աղջիկները, որոնց աշխատավարձը լի-

նում էր հասուն մարդու օրավարձի քառորդը: Բոստաններում հասուն աղջիկներ չէին վարձում, այնինչ ռախչաներում անպայման հասունացած աղջիկներն էին քաղահան անում:

Բոստանների բերքը դողությունից ղերծ պահելու նպատակով, վարձում էին քուրդ հրացանակիր, որը դիշերները հսկում էր բոստանը: Երբ եղանակներն սկսում էին փոփոխվել, բոստանին հայտարարում էր բոստանը քանդելու օր: Բոստան քանդելու, այսինքն՝ ամբողջ բերքը անխտիր քաղելու աշխատանքին մասնակցում էին դյուղի միջին ու շունկոր խավի տղամարդիկ, պատանիներ ու փոքրիկ աղջիկներ: Ձմերուկը, սեխն ու դդումը բերում-շարում էին քուրդի մոտ և ծածկում ձմերուկի թաղերով: Մի քանի ժամվա մեջ բոստանն իրոք քանդվում էր: Բոստան քանդելու աշխատավարձը լինում էր սեխն ու ձմերուկը:

Արձակում աճեցնում էին «դիարբեր» կոչված երկարավուն ձմերուկ, ինչպես նաև «Աստրախանի» անասկ և այլն: Արձակում ձմերուկը հաշող էր լինում, իսկ սեխը՝ ոչ:

Բոստանից միշտ էլ մեծ օգուտ ստացվում էր: Գնորդները մեծ մասամբ քրդերն էին, որոնք իրենք այդ մշակությամբ չէին զբաղվում (պատճառներից մեկը բարձրագույն վալրերում ապրելն էր, ուր կլիմայական պայմաններն անբարենպաստ էին):

Վառուցանք: Գութան: Սովորական, անփախ գութանը աշխատեցվում էր շորս զույգ լծկանով, որոնցից առնվաղն երկուսը պեռք է լինեին ամենաուժեղ և միջին աստիճանի առույգ դոմեշներ: Գութանի աշխատավորը հինգ տղամարդ էր: Առաջինը մաճկալն էր, շորսը՝ դութանավորները: Սրանցից ամեն մեկը մի-մի լուծի նսած դեկավարում էր լծկաններին: Գութանի մասերը, ներառյալ և խոփը, բոլորը միասին կոչվում էին սաքվածք: Սարվածքը դաշա էր ասրվում մութը-լուսուն, մի լուծ եղով, խոփը շրջված դեպի «էջ» կոչված երկարավուն փայտամասը, վրան բարձած ակուրսի (նախաճաշ) ջվալն ու մի տոպրակ քամած մածուն: Եթե պութանը առաջին անգամ էր դնում ավյալ արտը, սարվածքի վրա էր լինում նաև ջրի կուժը:

Բացի դութանի հինգ հիմնական աշխատավորից, պեռք է լինեին նաև մի երիտասարդ: Վերջինս կոչվում էր գիշերաբաժնի: Գիշերաբաժնի դերը այն էր, որ նա դիշերը լծկանը ասանում էր դաշա արածացնելու: Առավոտ վաղ, արևը դեռ չծագած, նա լծկաններին քշում էր այն արտը, որը տվյալ օրը պեռք է հերկելին: Վերջապես, դութանի

րանթողից հեռո, գիշերաբաժը լծկաններին նորից էր քշում արոտավայր, մինչև կեսգիշեր արածեցնում, ապա բերում փայախ, կապում յուրաքանչյուրին իր սովորական անդն ու մի քանի ժամ հետո նորից արոտավայր քշում:

Սա անփոխ գութանն էր: Սակայն արձակցի գութանատեղերի մեծ մասն ունեւր փոխով գութան: Փոխով գութանի տարրերով լուծւում անփոխից այն էր, որ փոխովը չորս ղույզ լծկանի փոխարեն ութ լուծ էր տշխատեցնում, այսինքն՝ 16 լծկան: Լծկանների չորս ղույզը, գութանի հոտաղի հսկողութան ներքո, արածեցվում էր մինչև կեսօրյա ղաղարի ժամը, որից հետո լծում էին այդ կշառցած ու հտնգըստացած անասուններին և հոգնած ու սոված լծկաններին հանձնում հոտաղին՝ արոտավայր քշելու: Երեկոյան, րանթողից հեռո, գիշերաբաժը այս չորս ղույզ լծկաններին տանում-միացնում էր մյուս լծկաններին ու պահում արոտավայրում՝ մինչև գիշերվա վրա հասնելը:

Շաա հաճախ գիշերաբաժի և խուրիկ քշողի գործը, եթե գութանը անփոխ էր, կաարում էր մի մարդ: Փոխով և անփոխ գութանի գութանավորների թիվը տարրերովում էր միայն գութանի մի հոտաղով: Ուսելիքն էլ նույնն էր, մի հաց ավել, մի հաց պակաս:

Գութանավորների ակոսասը լինում էր աասից-աասներկու հաց, մի կուրիկ ժաժիկ և մի տոպրակ քամած մածոն:

Կեսօրին անից անում էին մի մեծ սափորով աաք սպաս և քսան-քսաներկու նորաթուխ հաց: Գութանավորները ևա, գաշաի մյուս աշխատավորների նման, նախաճաշի, ճաշի ու ընթրիքի ժամերը որոշում էին գյուղի հարավակողմի «Քյաղքի աար» կոչված բլրի գագաթին եղած հրակայական ժայռի սավերի՝ փոփոխումներով կամ հյուսիսում գանվող Աղթագաղ լեռան մի այլ նշանով:

Սմեն օր, ցերեկով, գութանի հյուսնը անհրաժեշտ գործիքներով այցելում էր րանող գութանին ու եթե որեէ խափանում պատահած լիներ, նորոգում էր, վերացնում խափանման պաաճառն ու շարունակում իր «մուշտարիներին» այցի գրնալը:

Ինչպես գյուղական բոլոր աշխատանքների ժամանակ, երբ առկա էր նաև անասունը, ծորուն ու մեղմ երգեր էին երգվում, նույնը և աբա հերկելիս: Հայ շինականն ավելի շաա երգով էր խրախուսում լծկաններին, քան խարաղանի հորվածով:

Գութանի չորս լծանի վրա նսաած գութանա-

վորները փոխնե-փոխ երգում էին գութանին նըվիրված մի շարք երգեր, որոնցից ամենարնորոշը՝ երկար ու ձիգ հոգովն էր:

Հառավել, հառավել, հառավել,
Հառավել ընի պղտի կեմեշ,
Հորովել, հորովել, հորովել,
Հառավել, հառավել, հառավել,
Հառավել Զեյրանին կուրրան եմ,
Խորոս Զեյրանին կուրրան եմ:

Հառավել, հառավել Զեյրան ջան,
Հառավել, հառավել Սեյրան ջան,
Հառավել, հառավել, հառավել,
Ջանիա մատաղ տնուշ կեմեշ,
Հորովել, հորովել, հորովել:

Դե, փարա-փարա իմ Շեկո ջան,
Դե, փարա-փարա իմ Շեկո ջան,
Հորովել, հորովել, հորովել
ընենք իմ Շեկո ջան,
Քյաշիր, ջանիա մատաղ իմ Շեկո ջան,
Հա, փարա-փարա, փարա-փարա:
Դե, աղեյներ, խուրիկ քյաշեք,
Դե, աղեյներ, խուրիկ քյաշեք:
Փարա ի, փարա ի, կյեմեշ ջան:

Դե, փարա-փարա, ցավրտ տանեմ,
Դե, փարա-փարա, ցավրտ տանեմ,
էլանք, էլանք, էլանք ելը:
Դե, փարա-փարա, գե, փարա-փարա,
Հառավել, հառավել, հառավել ընենք,
Հառավել, հառավել, հառավել ընենք,
Տղա, խուրիկ շուռ ավեք,
Տղա, խուրիկ շուռ տվեք... (Եվ այսպեո շարունակ):

Ուշագրավ է մանավանդ հնօրյա «Կյութնի տտղը», որը վերաբերում էր րագմաշարշար մաճկալին:

Պարի լուսու աատղ էրեվաց,
Սղոթընի տլոններ ի պաց,
Պարով պացվեր լոս աղոթրան,
Լծեմ սարվածք, էրթամ կյութան:

Հո՛, հոռովել, հո, հոռովել, ոժտուն ախպեր,
ամել, սարծիլ,
Հո՛, հոռովել, քյաշեք-քյաշեք շուր առավել,
Հո՛, հոռովել, քելեք-քելեք, առատունի գանն
ի սարին,
Հո՛, հոռովել...

Կյութնի թախըմ՝ նմուշ-նմուշ,
Չկա վաստակ քյանձ էն անուշ,
Աշխարհի շէն վեր կյութնին ի,
Կյութան չընի աշխարհն ինչ ի
Հո՛, հոռովե՛լ...

Առաւ ճըրարպին առատամ կոկ,
Մաճն ի կալիմ, խոփն ի ղոթուկ,
Պոծառ արև, մարմանդ սարին,
Ասպած տա խոփ չառնի քարին:
Հո՛, հոռովե՛լ...

Խինկյ կյութնըվոր, շորս ջուխա լծկան,
Իմ անքյումադ, անփոխ կյութան,
Տլու լուծ քյաշեք, ևս մանճ պըռնեմ,
Մեր լծառուկ վղին մեռնեմ:
Հո՛, հոռովե՛լ...

Ոժտուն, ամել, սարծիլ, խուրիկ
Կն ձիկ կանեմ խալալ շիրիկ,
Կյիշերարած, կյութնի խուտադ
Կն ձիկ կանեմ խալալ օրթադ:
Հո, հոռովե՛լ...

Գութանատերն անպայման պետք է ունենար և լիծկի (արոր), որի համար ըստական էր երկուսից շորս եղ և ճոյ սնլ (մեծ սալլ). վերջինիս անհրաժեշտ էր երկու գոմեշ և երկու եղ: Գութանատերը պետք է ունենար նաև սեփական մանգեռ ու տափ (աափան): Սակայն փոխգութանի անհրաժեշտ լծկաններ անհնար էր ունենալ, երբ 1896 թ. կոտորածից ու թալանից հետո նոր-նոր էր սկսվել Արճակի անասունների ու կայքի վերականգնումը: Դեռ շատ վաղուց վարձու լծկանների սովորություն եղել էր՝ նաև արճակցոց մեջ: Միջակ և չքավոր տնտեսատերերն իրենք ևս աշխատում էին գութանատիրոջ մոտ, սկսած մաճկալ լինելուց, մինչև խուրիկ քշելը: Իսկ իրենց այդ աշխատանքի գիմաց ապահովվում էր թո՛ւ արտերի հերկը, թե՛ ցանքսը, և թե՛ հացահատիկը գաշտից սուրն բերելը: Գութանավորը երբեք էլ մշակի կամ հոաաղի նման հրամանի ենթակա չէր:

Գութանատերը վերցնում էր լծկանն այսպես. մի լուծ լծկանի համար նա եզատիրոջը տալիս էր մի ղութան ու մի սալլ: Իսկ դա նշանակում էր, որ գութանատերը մի ամբողջ օր նրա համար էր աշխատեցնում իր գութանը և մի ոտ իր սալլով նրա օրանը (հունձը) առն էր բերում:

Գութանի լուծ քաշող անասունն ու լծի վրա նստող մարդը գարեբ շարունակ կրում էին միևնույն անունը: Օրինակ, գութանի առաջին լուծը

քշող մարդն էլ, անասունն էլ կոչվում էին ոժտուն. այդպես էլ ամելը, սարծիլն ու խուրիկը:

Գութանի ամենակարևոր ու պատասխանատու աշխատավորը մաճկալն էր: Նրանից էր կախված արտի խոր ու անխոտտն հերկումը: Մաճկալը պետք է լիներ թո՛ւ ուժեղ, թե՛ փորձառու մարդ:

Գութանի առաջին լուծը ոժտունն էր (ուժ տրվողը): Ոժժկանները պետք է լինեին գոմեշներ, իսկ ոժտուն քշողը՝ փորձառու գութանավոր: Երկրորդ լուծը ամելն էր, որին երբեմն (ուսննալու ղապում) լծում էին գոմեշներ: Երրորդ լուծը սարծիլն էր, իսկ չորրորդը՝ խուրիկը: Խուրիկը գնում էր գութանի առաջն ընկած, ուրեմն ամենաքիչ ծանրություն տանողն էր: Խուրիկը ուղղություն էր պահպանում. խուրիկ քշողը հաճախ լինում էր պատանի:

Մանգեռ: Հերկելուց հետո, հողի մեծամեծ կոշտերը անպայման պետք է մանրացվեր, արտը հարթվեր, ապա միայն սերմը ցանվեր: Դա կատարվում էր մանգեռով, Մանգեռը (փոցխ) սկսյալկան սանրի ձև ունեցող փայտե գործիք էր: Մանգեռի առաջամասը երկար փայտ էր, ու այն միացնում էին լուծին ու լծում մի գույգ ուժեղ գոմեշ: Առջեից քայլում էր մի հոգի, որի վարժ կամ անվարժ լինելը նշանակություն չունեիր. կարևորը մանգեռ քաշողի վարպետությունն էր: Վերջինս կանգնում էր մանգեռի վրա և իր ծանրությամբ օգնում, որ մանգեռի մատները խոր խրվեն հերկի մեջ, ինչպես և մեծ հողակոշտերի գիմաղրությունից մանգեռը վերուվար չլիներ:

Ցանձ: Սերմացու ցորենը նախօրոք մաղում, ապա ջվալներով դաշտ էին աանում: Սերմացանի վարպետությունը մեծ նշանակություն ուներ, որովհետև նոսր ցանելու դեպքում ցորենը խիստ ցանցառ էր լինում և տեղ-տեղ էլ չալալ, այսինքն՝ ոչ մի սերմ չընկնելու պատճառով, ցորենից ղուրկ լր մնում, իսկ խիտ ցանելիս, ցորենը բյոճ (արմա) չէր տալիս և մեծ բյովե՛ր (փնջավորում) չէր ունենում:

Թեև յուրաքանչյուր արճակցի ի բնի սերմնացան էր ծնված, բայց կային նաև լավագույն սերմնացաններ: Սերմնացանը հասու կտավի մեղուրը (գոգնոց) կապում էր, սերմը լցնում, մեղարի երկու ծայրերը նորից էր կապում մեջքին և երկու ձեռքով աջ ու ձախ շաղ էր տալիս սերմացուն՝ սկսած արտի մի գլխից մինչև մյուսը, ապա նորից շաղ աալով եա գառնում:

¹ Խառակոնիսի ըրալանջային անջրդի դաշանքում շատ էին երևում շարքացանով ցանված, աչք շոյող արտեր: Այդ

Անրմնացանները Լյուդ շունկին, նրանցը մաղթանքն էր ոտ ապստամբ:

Անրմ ցանկելու մաղթանքն անում էին թե՛ ջերմեռանդ հավատացյալները, թե՛ թերահավատները:

Ամենաառաջին բոնբը վերցնելով, երեսը երկինք ուղղած, բարձրաձայն կանչում էին՝ «Յա, Տեր երկնավոր, ամենեցուն իյովացող, էս առճին պուռ կըթալեմ էրկնուց խավքերաց պաժին» և շաղ էին տալիս առաջին բոնբը: «Շուր մեյն էլ իմ շեմք կոխող՝ կարիր-կուրբաթ, անսուռն-աղքայա, բնդ-լած-մոլոր ճամխորթներաց փայլ-պաժինն ի, Տե՛ր երկնավոր, տյուռ ընթունեսս, կրկնում էր սերմնացանը և շաղ ապլիս երկրորդ բոնբը: «Շուր մեյ պուռն էլ մոռնումներաց, կյնլ-կյազանթերաց, կոնախ-կարեյթերաց փայլ-պաժինն ի, ո՛վ երկնային արթար դիվան անող Տեր» և շաղ էր տալիս երրորդ բոնբը: «Շուր մեյն էլ խաշկ լուռնող շան², ձիկ, էնան էլ իմ տան» երեսը խաշակնքելով, ասում էր սերմնացանը, դսգնոցից հանելով միայն մի բուռ ցորեն և որքան զորութուն ուներ, շարտում էր հեռուն:

Այս բոլորից հետո միայն սերմնացանը սկսում էր կանոնավորապես երկու ձեռքով ցանել:

Տափ (տափան): Ցանքին անմիջապես հետեւում էր տափը: Տափը մանգեռի նման, հերկի մեջ խրվող գործիք չէր, այլ ավելի նման քաշ էր գալիս հողի երեսով և ծածկում էր ցանված սերմերը: Տափը պատրաստում էին լեռնային փշփշոտ ու ամուր մացառներից: Մացառների բնամասերը ոլորումներով հյուսում էին երկաղավուն ու հավասարաչափ տաշված փայտե ձողի շուրջը, որ կոչվում էր «աափափետ» (աափանելու փայա), իսկ մացառները իրար կողքի, խիտ առ խիտ դարավելով, ստանում էին լայնակի ցախավելի ձև: Տափն էլ մանգեռի նման քաշում էին դոմեշները: Տափի առջևից էլ մի հողի էր քայլում, վրան էլ մարդ էր կանգնում, և սափը ցախավելի նման հարթում էր իր անցած ճանապարհը:

արտերի ցորենը կոչվում էր տիր, որը խոշորահատիկ էր ու սպիտակ: Խոտակոնիսցիները տիրն օգտագործում էին հատկապես ձավար-կորկոտի, փոխինդի ու առօրյա աղանձ ու հատիկ անելու համար: Արճակցիները, որ բարձր էին զնահատում տիրը, երբեք չփորձեցին իրենց արտերում ևս ցանել այդ հրաշալի հացահատիկը: Տիրն ու շարքացանը մնացին խոտակոնիսցիների մենաշնորհը:

² «Շասկ բոնող շուն», ժողովրդի մեջ տարածում դոտած դրույցներից մեկի դործող անձ, հացի հանդես մարդկանց ունեցած անհոգի վերաբերմունքից զայլացած աստուծոց ցորենի հասկը բերանով ևերկող (աե՛ս էջ 108):

Կուրի: Արտը որոշակի սալաժությունների էին բաժանում կորիներով: Վիժկիին լծում էին մի ղույզ եզ և անցնելով ցանված արտի միջով, սկոսներ բացում: Ակոսները հանդիսանալու էին արտամիջյան առվակների հուններ, որոնք կոչվում էին «կորամեշ» (կորիների մեջ), իսկ արտերը մասերի բաժանող տարածությունները կոչվում էին կորի:

Յանգի ճուր (ջուր): Արտը ցանելուց հետո, անմիջապես, մի քանի օրվա ընթացքում պետք է անպայման ջրվեր, այլապես սերմը արեւի ներքո կչորանար:

Արտի ջրվորները, նույնիսկ արտի մեծության, լինում էին շորա, հինդ, նույնիսկ վեց հոգի: Նրանք հաճախ միմյանց օգնություն էին դնում՝ «փոխանակի» (փոխադարձության) սկզբունքով: Այդ առաջին ոռոգումը, որ կոչվում էր «ցանքի ճուր», ամենադժվարն էր: Զուրը պետք է այնպիսի քանակությամբ հոսեր արտի մեջ, մինչև որ բոլոր կոշկոռները փխրվեին: Ցանքի շրջով վերջանում էր աշնանացանի հետ կապված աշնանային աշխատանքը:

Մի քանի օր հետո, սե հերկի երեսը ծածկվում էր բաց-դեղնականաչ նուրբ շղարշով: Նպաստավոր եղանակի առկայության դեպքում, մինչև ցըրտերի վրա հասնելը, ծիբերը արմատներ ու փնջիկներ էին տալիս, հասնում էին շորա մատից ավելի բարձրության ու սառնում վառ կանաչ դույն: Ահա այդ էլ կոչվում էր «աշարա»:

Հաջորդ դարնանը, երբ արդեն խոնավությունը հողից վերանում էր, երբ աշաղան սկսում էր հասկավորվել, արաբ ջրում էին երկրորդ անգամ: Ցանքին արված այս ջուրը կոչվում էր «աշարի ճուր»: Երրորդ անգամ արաբ ջրում էին, երբ ցորենի հասկերի մեջ հատիկներ էին գոյանում և այդ հատիկները «մածնած» ու որոշ չափով լեցուն էին: Այդ ջուրը կոչվում էր «խացի ճուր» (հացի ջուր): Դրանից հետո արդեն արտերը ըսպառում էին մանգաղի:

Հունձ: Հնձելու աշխատանքը Արճակում կատարվում էր հեռեկալ սովորությամբ: Ոսպը, որ ամենաշուտ հասնող ընդեղենն էր, ու հունձն էլ հունձ չէր համարվում (քանի որ անամերձ արտերում էին ու մեծ աարածություն չէին դրավում), քաղվում էր ձեռքով՝ փետվելիք բույս էր ու դրա հնձին մասնակցում էին ընտանիքի իդական սեռին պատկանող բոլոր աարիքի անդամները:

Գարի հնձելը ևս աղամալդու գործ չէր համարվում, որովհետև գարին սովորաբար փեա-

սում էին, և աղջիկներն էին այդ անում: Գարու ցանքատարածութիւնները մեծ էին, և արտերն էլ հեռու, ուստի դարին հնձելու հասար աղջիկներն արա էին գնում խմբերով, հեաները միայն մի տղամարդ՝ խրճերը կապելու համար:

Խուրճ կապող երիտասարդի աշխատանքը կոչվում էր «ճավկապութեն», իսկ ինքը՝ «ճավկապ»: Հնձվորուհի աղջիկներից (նայած իրենց տնտեսական ապահովութեան) ոմանք, միայնաց օղնելու նպատակով, իրենց արաի հնձելը ավարտելուց հետո, գնում էին սյուս աղջիկների հնձին մասնակցում: Իսկ դարու սալակները (դաշաային աշխատողները), որոնք, ինչպես արդեն ասացինք կանալք էին, դարի հնձելու էին գնում օրավարձով՝ սկզբնական շրջանում օրը մեկ ղուռուշ (քառասուն կոպեկ), իսկ վերջում, երբ արդեն սկսվում էր կալսի աշխատանքը, և աղջիկները պետք է ըզրաղվեին յուրաքանչյուրն իր կալատեղում, հնձվորների վարձը հասնում էր 70—80 կոպեկի, թուրքական փողով՝ մոտ երկու ղուռուշի:

Գարի հնձողներն աշխատանքի էին մեկնում մութը-լուսին, իրենց հետ տանելով ակոսաս ու ջրի դասարկ կուժ՝ արտին մոտիկ աղբյուրից լըցնելու: Ակոսասը լինում էր յուրաքանչյուրին երկուական հաց, ժածիկ և մի առաքակ քամած մածուն, եթե օրը ուսիք էր: Իսկ եթե պաս էր, ապա քամած մածնին ու ժածիկին փոխարինում էր կանաչ սոխ, կանաչ տերեւներով սե ղողկ, խաշած ոսպ, սխաոր (սրանցից մեկն ու մեկը):

Կեսօրին արաաանը հաց էր տանում դաշտ՝ յուրաքանչյուր հնձվորին երեքական հաց, երկուսը՝ ճաշվա համար, մեկը՝ ընթրիքի: Տանում էր նաև մի հողե սափորով տաք սպաս, որի նեղ բերանը խցկած էր լինում նոր թխած փափուկ լավաշ: Իսկ եթե օրը պաս էր, թանե սպասին փոխարինում էր ոսպե վոռշը: Ինչ էլ լինէր, դաշտում հունձ արողին աաք, ջրալի ճաշ պետք է աարվելու ճաշ չէին տանում միայն խոտ հնձողներին և ջրկալներին (ջուր անողներին): Սակայն վերջիններս էլ հացի հետ ոչ թե ժածիկ, այլ յուղով շաղախած փոխինդ էին գնում:

Յորենի հունձը, որ ամենից շատն էր ու որպես մանգաղով հունձ, կանանց ուժից վեր, տղամարդիկ էին անում: Սակայն արճակցի ոչ մի տղամարդ այդ աշխատանքը չէր կատարում: Դա ասելիք էր դարձել ողջ զավառում:

Յորենը հնձում էին Գյավառից եկող սեզոնային քուրդ հնձվորները: Գյավառցիները Սրճակ էին գալիս հոծ ընդունությամբ, նստում եկեղեցու

պատի տակ: Գյուղ գալուն պես արճակցին գնում էր ու նրանց խմրավարին հայտնում, թե ինքը հնձելու քանի շափի տարածութիւն ունի: Տվյալ խմրի ղեկավար գյավառցի քուրդը գնում էր արտերը, տեսնում ու որոշում հնձելու վարձը, ըստ որում, սակարկել չկար: Ինչ որ գյավառցին ասեր, պետք է ընդունելի լինէր, հակառակ պարագային մյուսները հրաժարվում էին իրենց ընկերոջ րադարը խանգարել: Գյավառցիները հունձն անում էին մաքուր ու արագ. նրանց մի մարդու օրական աշխատանքը հայ հնձվորը 5—6 օրում չէր կալու անել: Սակայն աշխատավարձն էլ այնքան շաա էին վերցնում, որ արճակցոց համար պետական հարկերին հավասար ծանր հարկ էր այն թրվում: Գյավառցիները գյուղում մնում էին ընդամենը երկու շաբաթ, ու Արճակի լայնածավալ արտերը այդքան ժամանակում հնձվում էին:

Վերադառնալով, նրանք իրենց հետ տանում էին յուրաքանչյուրն այնքան հնչուն գրամ, որքան, իրենց ասածով, ըավական էր իրենց ընտանիքի կարիքներին: Երկու շաբաթ հետո գյավառցիները աուն էին դառնում: Նրանք ասում էին, որ իրենց արտերն արդեն հասունացած կլինեն և թեկուզ օրը հաըյուր ոսկու շահ լինի, միենույն է, պետք է վերադառնան:

Գյավառցի հնձվորներին ամեն օր տաք, յուղալի ճաշ էր արվում, ի դեպ, նրանք չափազանց շատակեր էին: Յուրաքանչյուրին օրական 12 հաց էր տրվում և այնքան յուղ, որ հացի մեծ մասը ճմուռ անեին: Որքան էլ դժվար լուծելի խնդիր լինէր գյավառցի սարակի կերակրումն ու աշխատավարձի ապահովումը, միևնույն է, 1898 թվականից գյավառցի սարակը ամուր նստել էր արճակցու կենցաղում:

Կալ (կալսում): Կալսումը կատարվում էր կամով ու ջարջառով: Օղակաձև փոված հաշանի սողնից պտտվում էին երկար շղթայով իրար կապված դանաները (լծելու հասակի չհասած արու մողիններ), որոնց կոշում էին կալաաիդ: Կալաաիդի ետեից ընթանում էր կամը, իսկ կամի իաեից՝ ջարջառը: Կամ քողը կամին կանգնում էր այնպես, որ երկու եղներին էլ մոտ լինէր, իսկ ջարջառ քողը նստում էր ջարջառի եանամասին եղած հատուկ նստատեղին: Թե՛ կամ, թե՛ ջարջառ քողներն ամրողջ աշխատանքի ընթացքում երգում էին, կալի «աավրին» խրախուսում: Հենց որ երգի ձայնը մարում էր, անասունները ծուլանում էին: Երգում էին պահպանելով կալին հասուկ եղանակը, բառերը նշանակութիւն չունեին:

Քյաւեշտը (վեց մասանի դործիք) ձեռքն առած, կալպանը անընդհատ պտտւում էր հաշանի շուրջը: Նա շրջում էր հաշանը, տակը երես անում ու օղակաձև ասրածութիւնը միշտ կոկիկ պահում, որպէսզի հաշանը կալատիղերի, կամի ու ջարջաոի սահմանում լինել:

Թեղի հերանումը տղամարդիկ էին անում, քամու առկայութեան դեպքում: Յորենը մաղում էին կանայք: Հարդից բաժանված հացահատիկն սկզբում մաղում էին կալեմաղ կոչված, մեծ-մեծ ծակոտիներ ունեցող մաղով, ապա՝ քաւեմաղ կոչված մաղով, որի ծակոտիները համեմատաբար փոքր էին: Մարադները կալատեղերին մոտ էին լինում ու քանի որ հարդին տասանորդ չկար, կալաաները հարդն իր մարադն էր տանում: Յորենի կամ դարու շեղջերը մնում էին այնքան, մինչև պետական տասանորդ վերցնողները իրենց շափերը բերեին, հացահատիկը շափեին: Ղրանից հետո միայն տները իրավունք ունեին իրենց հացահատիկը տուն տանել:

Տուն բերված հացահատիկից սերմացուի համար նախաանսվածը լցնում էին ասն մի տնկիւնը: Աշնան բնաղունացուն լցնում էին թաշրի մեջ, իսկ մնացածը հենց կտլատեղից ասնում ու լրցնում էին նախօրոք պատրաստված ու օգտփոխված ցորենի հորերը: Սկսած հորի հատակից մինչև բերանը, հողի ու հատիկի արանքում, մոտ երեսուն սանտիմետր հաստութեամբ խոտ էին դարսում, իսկ հորի բերանը ծածկում հողով: Հորերը լինում էին բացօթյա:

Ոռոգում: Արճակն ունեւ հողային հարթ ու ընդարձակ տարածութիւններ և ջրի առատ պաշար: Զրի պաշարի ակունքը դավառի հեռավոր էրմանց գլուղի մոտերքում դանվող՝ էրմանից սար կոչվող լեռան դադաթին ընկած էրմանից գլուղն էր, որն Արճակի սեփականութիւնն էր: Գլուղը (ջրավաղան) երեք կողմից բնական պատվարով էր պատված, իսկ մի կողմից՝ քար ու կրե պարսպով: Մի մեծ երկաթե դռնակ արգելակում էր ջրի հոսքը: Դռնակը լացվում էր դարնան սկզբին ու փակվում աշնանը:

Աշնան վերջերին ուս-մաշլիսը, ինչպես նաև գլուղի իշխան ծերերը, ձիերը նսած դնում էին ամրարտակի վիճակն ստուգելու: Վթարի դեպքում վարպետներ էին հրավիրում և փող հավաքում ընտանիքներից՝ ըստ իրենց ունեցած ջրային իրավունքի: Այդ իրավունքը կոչվում էր «պճեղ», որոշված էր շատ վաղուց և անփոփոխ էր (այսինչը վեց պճեղ ջուր ունի, այսինչը՝ պճեղ ու կես և

այլն): Պճեղը հավասար էր տասներկու ժամվա և որոշվել էր ջրավաղանը գնելու թվականին:

Ջրավաղանի համար պահանջվող դրամական ծախսից ոչ մի արճակցի չէր հրաժարվում, անկախ այն հանգամանքից, թե ինքն ինչքան էր այդ տարին ցանք տրել և ինչ չափով էր օգտվելու իրեն հասանելիք ջրի պճեղներին:

Գարնանը կատարվում էր առունների մաքրման դործը: Գլխորը հայանում էր, որ վաղը դնալու են «առու խանելու»: Առավոտ շուտ եկեղեցու մոտիկ «նախրակյնայում» հնչում էր նաղարադուլնան և յուրաքանչյուր ընտանիքից մի հողի բահով ու ուտելիքի պաշարով ուղևորվում էր դեպի էրմանից լեռը: Հենց ջրավաղանի դռնակի մոտից առունները մաքրելով, առաջանում էին դեպի գլուղի սահմանները: Եթե այդ օրը աշխատանքը չէր վերջանում, շարունակվում էր հաջորդ օրը: Այս աշխատանքը չէր պահանջվում այնպիսիներից, որոնց տներում երիտասարդ տղամարդ չկար կամ պանդխտութեան մեջ էր:

Ջրի հոսքի ուղու վրա էին դանվում դավառի էրմանց, Զարանց և Աեան գլուղների վարելահողերը, և այդ գլուղացիք, լի ու լի օգտվելով էրմանից գլուղի ջրից, վերանորոգման ոչ մի ծախսի չէին մասնակցում: «Գլուղն առճակցուն ի, թող առճակցիք պախպանեն», — մի անգամ ընդմիջող վճռել էին այդ երեք գլուղների պապերը, ու թոռներն ամուր կառուցում էին այդ սկզբունքին³:

³ Էրմանից գլուղը արճակցոց սեփականութիւնն էր գարձել հետեւյալ հանգամանքներում: Մինչև 1850-ական թվականները Արճակի դավառի շուրջ գլուղի (Արճակ, Սեան, Զարանց, էրմանց) վարելահողերը ընկած են եղել այնպիսի տարածութիւնում, որ ուրիշ հարմար ջրի ակունք չեն ունեցել: օգտվել են միայն էրմանից գլուղի ջրից, առանց սեփականատիրական իրավունքի: Սակայն հիսնական թվականներին Վանի փաշան հայտարարում է գլուղի վաճառք և գնման իրավունքը վերապահում է ջրավաղանից ամենահեռավոր կեանում ընկած Արճակ ու խոտակոնիս գլուղներից մեկն ու մեկին: Երկու գլուղն էլ պատրաստվում են գնման: Սկսվում են թուրքական պաշտոնեւորների հանրահայտ ձգձգումները: Երկու գլուղն էլ դրամը մոծում են և պատրաստ են լինում ավելին վճարել: Վաճառքի ձեւերը պոռը ձգձգվում է: Վերջիվերջո, վալին հրամայում է վիճակ գցելով վճիռ կայացնել, վիճակահանութիւնը կատարել գլուղի մոտ, վիճակն ընկած գլուղին հանձնել արգեն պատրաստ արտոնագիրը, ավելացնելով գլուղի անունը:

Պեռական պաշտոնյաները, արճակցի ու խոտակոնիսցի ուս-մաշլիսները, ինչպես նաև երկու գլուղների ընակչութիւնը գնում են էրմանից գլուղ: Այն պահին, երբ պաշտոնյան պատրաստվում է վիճակ գցելու, նրա ձեռքից բոնում է արճակցի մի պատավ կին ու ճշում: — Աղա, կոյ, ման կգարում (աղա, թող, ես եմ անելու): — Նա՛ էգարսըն (հի՛շ կանես), — հարցը:

Զուրարայի սովորույթը շատ էր հին և շատ էլ տարածված Վասպուրական աշխարհում: Դա հասարակության կամուրջն օժանդակություն էր հաղթած անձնավորությանը՝ նրա աշխատանքում: Կառ նաև պատվիրյալ զուբարա՝ քահանայի և ուսուցիչի աշխատանքներին օգնելու նպատակով: Տարեկան մեկ օր համախմբվում էին, դնում ուսուցիչ կամ քահանայի արտը հնձելու, իսկ արտատներն էլ պետք է իր կողմից նրանց հյուրասիրելու: Սկզբներում Արճակում այդպես էր եղել: Հետագայում վերացել էր «տերտորոշ» զուբարան ու մնացել էին ուսուցիչի հյուսնի զուբարաները:

Ռեսի գուբարա: Սա ուսուցիչի հացահատիկ հրնձելն էր: Զուբարային մասնակցում էին ողջ գյուղի աշխատունակ ազամարդիկ: Աղքատ, թե համար, միևնույն էր, անից մի հողի, մանդաղը վերցրած, միևնույն օրը, միևնույն ժամին դնում էր ուսուցիչի արտը: Ռեսն ինքն էր որոշում զուբարայի օրը: Սի քանի հարեաններ, տվյալ օրը, դնում էին ուսուցիչի ընտանիքին օգնելու՝ յուրաքանչյուրը մի-մի տաշա խմոր թխելով կամ նոր ծածկած կորկոս աղալով և այլն: Երիտասարդները հնձվորներին զտալու հաց մատակարարելն էին հանձն առնում:

Նախընթաց մայրամուտին Արճակի նաղարա ու զուռնան նվագելով, դնում էր ուսուցիչի արտը: Ռեսի գուբարա դալով, նրանց մի-մի բաժակ օղի էր մատուցում և շնորհակալական խոսքեր ասում:

Լուսաբացին, եկեղեցուն մոտիկ նախաղանակն էին հավաքվում հարյուրից հարյուր քսան աղամարդ ու նաղարա-զուռնայի նվագակցությամբ գնում ուսուցիչի արտը, որն ուսուցիչի պատվերով, պետք է առաջինը հնձվոր: Ավարտելով այն, անցնում էին երկրորդ, ապա երրորդ և մյուս արտերին: Պատահում էր, որ ուսուցիչի արտերը բոլորն էլ հնձված էին լինում նախքան արեամուտը. նման

նում է պաշտոնյան.— Կան էղարըմ (արյուն կանեմ),— պատահանում է պատվը ու իրեն նհաում չբավազանը: (Պատվին դուրս են բերում կենդանի): Վիճակահանման միտքը լուսավորում է: Վճիռ է կայացվում հոգուս Արճակ գյուղի ղեկավարների, որոնք բարյուն են թափել: Վճովում է երմանից գյուղ Արճակի սեփականությունը համարել, բայց... Արճակը իրավունք չպիտի համարի չորի ճանապարհին ընկած գյուղերից չորի գին վերցնել. այդ իրավունքը մնալու է իշխանությանը:

Դրանից հետո խառակոնիսցիք իրենց վարելահողերը ոռոգում էին ճյուղ կյնորի, կամ, այսպես ասած՝ խառակոնսս գետի ջրով, հատուկ ջրատար առուներ փորելով:

Գեպքերում նաղարա-զուռնայի նվագով ետ էին դառնում և նախաղանակից բաժանվում միմյանցից:

Զուբարայի եփվելիք կորկոսաճաշի համար ուսուցիչի սեփական թոնիրը չէր ընտրվում: Նախաղանակն ու մոտիկ հարեանի տանն էլ մեկ կամ երկու մեծ պուտուկ ճաշ էր եփվում: Ընթաց, թե նախաճաշը ճաշ էր տարվում սայլով: Սովորականի նման, նախաճաշը լինում էր հաց, ժածիկ և քամած մածուց, սակայն ոչ թե հնձվորների թվի համեմատ, այլ եռակի, որովհետև օրենք էր՝ հնուներում եղած դաշտային աշխատավորներին ես զուբարայի ուտելիքից ընտրել տանելը: Ինչպես և ճանապարհից անցնող ուղևորներին պարապրել, որ նսաններուտեն, ինչպես և ճամփապարեն վերցնեն:

Ընթաց ժամին սայլին էին հարմարեցնում երեքից-չորս պուտուկ թոնիրն ընթացի նոր վերցրած կորկոսաճաշը, փաթաթում կարպաններով, հացով լիքը ջվալների արանքում սեղաններով տեղավորում առաջ-հալած յուղը և սպասարկող երիտասարդները նստելով այդ տաք ուտելիքներով բարձած սայլը, արտ էին ուղևորվում: Սյանեղ ճաշը մատուցում էին ոչ թե քյասաններով (քրեղան), ինչպես սովորաբար, այլ չորիթիկներով, իսկ յուղ լցնում ոչ թե շերեփով, այլ պղնձե սրանք արգեն վկայում էին առատության մասին:

Մի քանի երիտասարդ, հալած յուղով լի պուղիկները ձեռքներին, շրջում էին ճաշողների արանքով ու անընդհատ յուղ ավելացնում ճաշի վրա: Մի քանիսը, քյասաններով ճաշ, լավաշ ու պուղիկով յուղ վերցրած, վաղում էին հեռակա արտերը, այնպիսի աշխատավորներին առաջ ճաշ հասցնելու:

Զուբարայի՝ արտ տարված ուտելիքը, և թե լրիվ սպառվեր, ամոթալի դրություն կստեղծվեր ուսուցիչի համար:

Բացի դաշտը առատորեն ուտելիք ուղարկելուց, գյուղում ևս պետք է առատաձեռնություն ցուցաբերվեր: Ուտելիքն առատ աշխատողներին, կառավարական կաղմին, պատահական անցորդներին, ընտրյալ-հարեաններին, բոլորին էլ պետք է ընտանվոր զուբարայի ճաշը: Սովորական կորկոսաճաշը այդ օրն առանձնակի հարգալի դերում էր և մեծ խորհուրդ ուներ: Սակայն ուսուցիչի համար այս ամենը դժվար չէր, քանի որ յուղն ու կորկոսը, հացն ու մածուցը տանից էին: Ծանրը այն էր, որ այդ օրը նա մյուսներին հյուրասիրելու էր խուրով: Իսկ ուսուցիչի ոմանք ոչխարատեր էին լինում, բայց օրինադանց էլ չէին դառ-

նում: նրանք ոչխար էին դնում, թուրք ոստիկանի ձեռքով մորթել տալիս, նրան թողնելով ոտն ու ալուխը, սիրտը, թոքն ու դմակը: Իր սեփական տանը, թոնրում պատրաստելով ալգ հազվագյուտ ուտելիքը, իր ընտանիքի անդամներին մի փոքրիկ կտոր անգամ չէր կարող ապլ, որովհետեւ օրենք էր՝ խուրուզուն անեղծ պիտի դրվեր նվիրատվածի սեղանին:

Մտլըամուտից առաջ, ոեսը ձի նստած, օղու քարե փարչը խուրջինում, հայտնվում էր արտում, հնձվորենքին ըլլորին մի-մի ըաժտիկ օգի ըաժանում, նազարաշուն ու զուռնաշուն դրամական պարգե տալիս ու ետ էր դառնում:

Գուրթանի զուրաբա (կյուրթնի զուրաբա): Հյուանի աշխատանքը թե՛ սեփական դյուզում, թե՛ զավառի քրդական ու քրդախառն դյուզերում, կապված էր գուրթանատեր դյուզացիների հետ: Յուրաքանչյուր գուրթանատեր, որպես կանոն, իր հյուանի համար պետք է մեկ օր աշխատեցներ իր վիժկին, մեկ օր՝ իր գուրթանը և մի ու էլ իր սալլով օրան պիտի տեղափոխեր: Դա ոչ թե հարգանք էր կամ հարկադրյալ պարտականություն, այլ սահմանված վարձատրություն:

Վիժկիի ե սալլի դործը այսպես էր՝ որ օրը որ հարմար էր հյուանին կամ գուրթանաիրոջը: Օրինակ, մեկի վիժկին կարող էր դարնանը վարել հյուանի ոսպի արտը, մյուսինը՝ մի օր դնար նրա աշնանացանը մանդեոեր: Նույնը ե սալլի հարցը: Մեկը կարող էր հուլիսին հյուանի մարդադետնից խոտ տանել նրա մարազը, մյուսը՝ օգոստոսին արտից ցորեն ասանել կալաեղ, երրորդը՝ սեպտեմբերին կտավատ սաներ ե ալլն: Սակայն այդպես չէր սովորույթը գուրթանի խնդրում: Մի հյուան, Լթե ասենք, տասը գուրթանի պայման ուներ Արճակում, տասնհինգը՝ մի ուրիշ գյուղում, ապա գուրթանատերերը, որոնց գուրթանը շինվել կամ նորոգվել էր, պետք է միևնույն օրն իրենց գուրթանները քշեին հյուանի արտը: Քսանհինգ գուրթան կողք-կողքի մանում էին հյուանի արտը, քստնհինգ հորովելի երգ՝ հայերեն ու քրդերեն լեռուներով ու եղանակներով, թնդում էր շրջակայքում:

Գուրթանի զուրաբային չէր շինում նազարազուռնա, օղու բաջխում ու ամենակարևորը՝ մյուզուրին խուրուզու ասանելը, սակայն ճաշի ըաժանումը, յուղի գործածության առատությունը, ըլլորը նույնն էին, ինչ-որ ոեսի զուրաբայի օրը: Նրանք, թե՛ ոեսը, թե՛ հյուանը, այդ մի օրում գործածում էին այնքան յուղ, որքան որ չէր գործածվում իրենց ընտանիքում վեց-յոթ ամսում: Զու-

րարան այն օրն էր, որ նրանք առիթ էին ունենում ցույց տալու իրենց առատածնունդին:

Ձավար ծեծել: Ձավարն ու կորկոտը ծեծում էին աշնանը, միևնույն օրը: Ծեծվելիք ձավարի քանակը, յուրաքանչյուր ընտանիքում, կլիներ մոտավորապես շորսից-շորս ու կես շափ: Ձավարը ծեծում էին ծածկից գուրա զտնվող մեծ քարե սանգերում՝ փայտե երկարակոթ դինգերով:

Ձավար ծեծելը ազապ աղջիկների գործն էր: Այն ծեծել տվող ասնտիկներ հավաքում էր ըարեկամ-հարեան ընտանիքների ազապ աղջիկներից տասներկուսից-սասնշորս հոգի: Թրջված ցորենը լցնում էին սանդի մեջ, աղջիկներից երկուսը կանգնում էին միմյանց դեմ, համաշափուլն ըարծրացնում ու ուժգնորեն իջեցնում էին դինգը՝ սանդի մեջ, իսկ երկուսը, նստած սանդի կողքին, անընգհատ ներս էին հրում գուրս թափված ցորենը:

Նոր հաաիկն արգեն թեփահան էր լինում, դատարկում էին, սանդը լցնում նոր ցորենով: Հին քառյակին փոխարինելու էր դալիս նոր քառյակը ե այսպես շարունակաբար:

Բարեկամ-հարեանի ձավար ծեծելու միախմբված ու հոժարակամ այս սովորույթը ևս շատ հնուց էր դալիս ե յուրատեսակ զուրաբա էր:

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Հայնարձակ, դալարադեղ մարդադետնեերի առկայությունը և առվույտ ու կորնդան ցանելու սովորույթը հնարավորություն էին ընձեռում անասունների կերի առատ պաշար ունենալու վարելահողի հերկման նահապետական ձեռ պահանջում էր մեծաթիվ ուժեղ լժկաններ, իսկ կտթով, մածնով, յուղով սնվելու անհրաժեշտությունը նույնպես պահանջում էր կաթնասուններ:

Հացառատությունը արճակցու ոչ միայն տարերքն էր, այլե գոյության նախապայմանը: Հաց շատ ստանալու համար պետք էր ժամանակին հերկել հողը. լժել ոչ թե սովորական շորս լուծ ունեցող գուրթան, այլե գուրթանը փոխով անել:

Արճակի հարյուր վաթսուն անտեսությունից քսանութը գուրթանատեր էին, իսկ հարյուրը՝ վիժկի ունեին: Մնացած երեսուներկու անտեսությունից միայն երեքն էր, որ ոչ մի անասուն չուներ: Դրանցից մեկը, հարյուրամյա մի կուլը ու անտեր պառավ, ապրում էր իր որը ու անշափահա թոռան հետ, երկրորդն ու երրորդը այրիներ էին, որոնց ամուսինները ընդի արճակցի չէին եղել և Արճակում

հող չէին ունեցել, բացի ամեն մեկը մի-սի խրճիթից: Երկուսն էլ ղոհվել էին քրդի ձեռքով՝ 1896 թվականին:

Արճակում անդործարտություն, անճարություն ու աղքատության բացառիկ կերպար հասարակության այսի Տաթու Մարոն անգամ ուներ երկու կով, թեև Մարոն աշնանն իր հորթերը վաճառում էր մսագործին և այդ իսկ պատճառով նրա կովերը միշտ սնում էին երկուսու: Արճակցիների կեսը իր անասունը չէր խառնում նախրին, այլ գաշտ էր ուղարկում անձնական հոտաղների հսկողությանը: Ու, այնուամենայնիվ, Արճակի նախիրը իր մեծությամբ հռչակավոր էր: Եթե վրա հասավ մեծ եղեռներ, ընտանիքներ կային, որ երեսունից ավելի միայն խոշոր եղջերավոր տնտեսուն ունեին:

Ոչխարաբուծություն: Համեմատած խոշոր եղջերավոր անասնապահությանը, ոչխարաբուծությունը ավելի թույլ էր զարգացած: Մոտ քառասուն տնտեսություն էր, որ ոչխար ուներ և այն էլ՝ երեսունհինգից հիսուն գլուխ: Միայն չորս ընտանիք կար, որոնց ունեցած ոչխարի թիվը հասնում էր հարյուրի: Մեծ թվով ոչխար ունեցողները վարձում էին հովիվ ու դառնարած, իրենց շուրջըն էին հավաքում հարեան ոչխարատերերի գառներն ու ոչխարները և արածեցնել աալիս դարնան սկզբից մինչև ձմռան դալը, յուրաքանչյուր քոտնի համար ստանալով մի արու դառ: Այսպիսի միացումները կաղմում էին շշուկներ: Արճակում գոյություն ուներ հինգ ջուլ, երկուսը՝ Քյոզարի թաղում, երեքը՝ Փոս թաղում: Ոչխարների թվում հաշվվում էին և այծերը:

Ոչխարներն առավելապես «մաղեղ» կոչված ցեղի էին, իսկ այծերը՝ «չուռ» (դանդուր) անգուրական: Այծի մաղի պահանջի բերումով (չվանի, ջվալի լարանի համար) սահմանափակված պահում էին նաև «մաղ» այծերը:

Ոչխարների թվով Արճակը թեև իր զավառի հայ գյուղերից, ինչպես նաև Թիմարի զավառի հայաբնակ գյուղերից սուռչավոր էր, սակայն շատ աղքատ էր հիշատակած ժամանակում ունեցած իր խոշոր եղջերավոր անասունների, ինչպես և նախկինում ունեցած ոչխարների թվի համեմատությամբ:

Զիարություն: Զիարությունը ես Արճակում 1896 թ. կոտորածների ժամանակների համեմատությամբ դեռ լքիվ վերակենդնված չէր: Ամբողջ գյուղում քանակապես անասնություն էր, որ ձի ուներ, որոնցից երկուսը՝ աչքի դարնվելիք նրժույզներ: Զին արճակցու առօրյայում դրեթե շրթեղություն էր. ձիով քաղաք կամ այլ անդեր էին

գնում-գալիս, իսկ սնացած ժամանակ ձին հասարակ աղատ էր:

Մի քանի չքավոր տնտեսատերեր ու նախրապաններ ունեին էջեր, էջ էին պահում նաև հոտատերերը՝ հոտի հեա լինելու անհրաժեշտությունից զրդված: էջերի թիվը Արճակում հաղիվ տասի էր հասնում:

Թռչնապահություն: Չնայած պայմանները ջրային թռչուններ պահելու համար շատ նպաստավոր էին, սակայն արճակցիք հավից դատ ուրիշ թռչուն չէին պահում: Հավը պահում էին թխսամերերով: Դրանց թիվը տմոանը շատանում էր, իսկ ձմռանը՝ քանում:

Կեռի հայթայթումն ու անասունների խնամքը: Խոտհարքներն ու արոտավայրերը գյուղի արևմուտքում ընկած լճափնյա մարդագետիններն էին, ինչպես նաև հյուսիսակողմը արածված ընդարձակ մարդագետինները: Վերջինները, որ կաղմում էին Վերին աաշանի սկզբնավորությունը, «Ջազան» ընգհանուր անունն էին կրում: Խոտհարքները արոտավայրերից աարբերելու միակ նշանները անդ-անդ միմյանցից երկու-երեք հարյուր քայլ հեռավորությամբ դրված մի քանի շիմրի կառքներ էին, որոնք և տեղանքին լավ ծանոթ հոտաղներին աղդարարում էին, որ ավյալ շիմանը «դուռուղ» է, հետևաբար տյգտեղ տնտեսուն չագսը է արածեցնել և դաշտային պահակներին (դուռուղիներին) հասկացնում՝ պահպանել դուռուղը պարաաղանց հոտաղներից: Մարդագետնի խոտը նուրբ էր, բաղկացած մարդախոտից, երեքնուկից, լարլարուկից և այլ ծագիկներից: Խոտը բարձրանում էր մինչև ծնկները: Եվ այնուամենայնիվ դուռուղիներից քրչերն էին, որ դուռուղին մոտիկ դանված արտերից մեկն տովույտանոց չէին գարձել: Բացի այդ, արածներում ցանում էին նաև կորնդան:

Չիմանները (մարդագետինները) հավիտենական խոտհարքներ էին, որ ժառանգաբար պապերից էր անցել թոռներին: Առվույտը առաաորեն, ցանված օրից մինչև տասր-տասերկու տարի աճում էր, և հնձում էին աարեկան երեք անգամ: Կորնդանը, որ ուներ մարդատհասակ դալար ու հյութեղ ցողուն, առաա բերք էր տալիս մինչև երեք տարի: Չորրորդ աարին անպայման պետք է հերկվեր ու ցորեն ցանվեր:

Խոտից, առվույտից, կորնդանից բացի, հիմնական անասնակեր էր համարվում հարդը: Օժանդակ և թանկարժեք կեր էր նաև կաավատի քուսյուր: Թե՛ մարդախոտը, թե՛ առվույտն ու կորնդանը հնձում էին երիաասարդ արճակցիք՝ թրրոփանով:

Թրրորփանը գերանգաձև գործիք էր, միայն ավելի երկարավուն և կորություն չունեցող պողպատե շեղում ու երկար, մեջտեղը մի թզաշափ հավելված ունեցող կոթով։ Այդ հավելվածը մի ձեռքով բռնում էր խոտ հնձողը և հենվում թրրորփանին, մինչ մյուս ձեռքով ավելի վերեից բռնելով, ջարժման մեջ էր դնում թրրորփանը։

Թե՛ խոտի և թե՛ մնացյալների խուրձերը կապում էին քաղելուց երկու-երեք օր հետո, երբ արդեն այնքան էին չորացած լինում, որ ներսից փտելու կասկած չէր մնում և միաժամանակ այնքան խոնավություն էին պարունակում, որ չէին փշրվի-թափվի։

Խուրձը կապում էին երկու հոգով և այնպիսի մեծություն, որ մի մարդու ուժից վեր էր բարձրլացնել ու սայլի մեջ դնել։ Խոնավությունի խրձերը կապում էին երկու տեղով, կապը լինում էր դալար եղևնի և կամ խոտից ոլորած պարան։ Խրձերը մնում էին իրենց տեղում, մինչև անասնակների հարկահանների դալը։

Թե՛ առվույա, թե՛ կորնգան ցանվում էր գարնանը, գարնանացան ցորենի կամ գարու հետ։ Առաջին աարին նորաճ խոնավություն հնձվում էր հասունացած հացարույսի հետ, որից հետո մի սնգամ էլ էին ջրում։ Հաջորդ աարվանից արդեն կերարույսը քաղվում էր երկու անգամ։

Անասունների հետ ընդհանրապես խնամքով էին վարվում։ Ասկայն գոմեշների նկատմամբ խնամքն առավել էր։ Ամռան ընթացքում արոտի դուրս բերված գոմեշները գնում-ընկղմվում էին մարգագետիններում գանվող մարգկանց ձեռքով փորված, լճակների ափ ու պղտոր ջրերի մեջ։ Մայրամուտին, գյուղ վերադառնալուց առաջ հոսողները տղմոտված գոմեշներին քշում էին հոսող ջրերի մոտ և լողացնում ու ախղմից մաքրում։ Տանախկինները նորածին գոմշաձագերին օրը մի ձվաշափ կարագ էին կերցնում, գաշա դուրս չէին թողնում, նրանց առաջ օրը մի քանի անգամ թարմ խոտ կամ առվույա էին գցում, նախօրոք հին խոտը հավաքելուց հետո։ Երբ գոմշաձագը մի ամսականի էր հասնում, արդեն նրան սովորեցնում էին, բացի կարագից, հում խմոր ևս ուտել։ Երկու-երեք օրը մեկ անգամ գոմշաձագերին լողացնում էին ափ շառկով ու ընկղմվում, կոպիտ, փայտե սանրով սանրում էին և շույսի ներքո մանրամասնորեն նայում ու ոչնչացնում մորթու մեջ զլուխ դրած մակարոյծներին։

Գոմեշներին և էգերին (գոմշակովերին) կապում էին փարախի ամենախորքի շայն ըստանմունքում։ Այդ ըստանմունքի մի անկյունում,

առաստաղից քիչ ներքե, թառմայի վրա գիշերները քնում էր անասնապահը՝ գոմեշներին հսկելու։

Գոմեշների ըստանմունքում՝ «կյոմշներանց յարում», շատ ելումուտ չէին անում, երգիկները ավելի կարճ ժամանակով էին ընթաց թողնում՝ նրանց չանհանգստացնելու նպատակով։

Առվույա ու խոտ գոմեշներին ավելի շատ էին աալիս, քան սեռատավարին» (կով, եզ), իսկ քուսպը միայն աալիս էին գոմեշներին, նաև հղի կովերին։

Անասնակները սովորաբար աալիս էին օրը երեք անգամ։ Առաջինը՝ լուսադեմին, երկրորդը՝ միջօրին, երրորդը՝ մայրամուտին։ Կեր սալուց առաջ ընթաց էին անում երգիկները, ավում անասունի աակն ու նոր, չոր փայեն ցանում, ապա մաքրում մսուրում մնացած «կրճոնը» (խոշորավուն հարգի մնացուկ), լցնում նոր հարդ, վրան ցանում խոտ, խոտի վրայից էլ թոնրում աաքացրած ու ձեռքով փշրած քուսպ (գոմեշներին)։

Երկու շարթը մեկ անգամ, ընթաց հղիներից, մնացած անասուններին լողացնում էին աաք ջրով ու ընթակով, իսկ ձմռանը, մի քանի անգամ լողացնելուց հետո, գոմեշներին օծում էին աաք ձեթով։

Ձմռանը, օրը մեկ կամ երկու անգամ «կաշաղու» կոչված երկաթե քերիչով ընթր անասունների մորթը մաքրում էին փայենից։

Ծանր հղի անասուններին ավելի խնամք էին տանում, իսկ ծնի օրերին համարյա միշտ հեռվում էին մինչև ծնելը, որպեսզի թաց հորթուկի վրա ազ ցանեին և կանգնեին մոտը, մինչև մայրը լիզելով չորացներ, ոաքի կանգնած մաաղաշին մոտեցնեին մոր կրծքին, որ մի քանի կում ծծեր (ծծելը չմոտանալու համար, ըստ որում՝ չորս պրտուկից էլ), հետո աանեին կապեին հորթերի բաժնում։ Ծննդկան անասունին անմիջապես խրմեցնում էին մի դուլ տաք ալյուրախյուս։ Սա շարունակվում էր մի շաքաթ։ Առաջին օրերին անասունին խմեցնում էին գոլ ջուր։

Մաաղաշին առաջին անգամ կերակրում էին ինչքան որ նա կարող էր ուտել, երկրորդ օրը՝ մի քիչ պակաս, իսկ երրորդ օրը չէին թողնում ծծելու, ըստ որում, համոզմունք կար, որ, իբր, երրորդ օրվա կաթը, որին կոչում էին «բալաք խիժ» (երկգույն խիժ), չափազանց վաանգավոր է նորածին մաաղաշին։ Եթե մաաղաշը պաաահականորեն կերած լիներ ընթաց խիժ, նրան խմեցնում էին երկու-երեք գգալ «աեղ-ճյուր» (պանրի մայա)։

Ամեն անգամ նոր ծնած անասունը կթելիս, նրա առաջ էին կանգնեցնում մաաղաշը, մեքին

աղ էին ցանում՝ և մայրը աղը լիզելով, կաթը բաց
լը թողնում։ Մնած օրից մինչև երկու շաբաթ, կո-
վի միայն երկու պտուկն էին կթում և այն էլ ոչ
լրիվ։ Դրանից հետո կթում էին երեք պտուկը,
նորից ոչ լրիվ։ Միայն քառասուն օր հետո էր, որ
չորս պտուկն էլ կթում էին, բայց նորից ոչ լրիվ։

Նարածին հորթուկներին մի քանի ամիս հե-
տո ուղարկում էին մոտակա մարգագետիններում
արածելու, իսկ գոմշաձագերին, որոնց ուգգակի
ձագ էին անվանում, ներսում էին կերակրում՝
մինչև օգոստոս ամիսը։

Այսուհանգերձ, մաաղաշների սաակելը հազ-
վադեպ երեույթ չէր։ Մատղաշը հանկարծակի
հիվանդանում էր ու մի քանի ժամ հետո սառ-
կում։ Եթե հիվանդացածը գառ կամ ուլ էր, մոր-
թում էին, միսը անում խուրուղու, այսինքն՝ ամ-
րոգջությամը ծնփում էին ազի ու լգինթանի շա-
ղախով ու կախում թոնիրը։ Եթե տեղ-ճրի համար
գառան ստամոքս էր պետք և ընտանիքում պա-
տահականորեն գառ կամ ուլ չէր սատկել, ապա
մորթում էին 5—6 օրական գառ, որովհետև գեռ
խոտով շնված գառան կամ ուլի ստամոքսը ամե-
նաանհրաժեշտ ու հիմնական նյութն էր տեղ-ճրի
պատրաստման համար։ Փոքրիկ գառ մորթել կա-
րելի էր։ Այլ էր վերարերմունքը և սովորույթը խո-
շոր եղջերավոր անասունների նկատմամբ։ Հի-
վանդացածը կովի հորթ էր, թե գոմշաձագ, միե-
նույն էր, նրա վղին գանակ չպիտի դրվեր, թող-
նում էին սաակելու։ Մորթին տիկ էին անում, միսը
զցում շներին, իսկ մորթու մեջ հարդ լցնելով,
շինում էին խրտվիլակ, վրան աղ ցանում ու առա-
վոտ-երեկո՝ կթելու պահին, ղնում մոր առաջ, որը
լիզում էր իր «ձագին»՝ չոր մաշկը։ Ասկայն այդ
ձագակորույսը ուրիշի խրտվիլակով չէր խարվում։

ԱՐՋԵՍՏՆԵՐ

Գյուղում կային ե՛ր որմնագիրներ, և՛ խիղար-
չիներ (տախտակ քաշողներ), և՛ պայտառներ,
նույնիսկ՝ օուլահակներ։ Սակայն սրանք իրենց ար-
հեստով զրադվում էին, երբ այն պետք էր իրենց
կամ գյուղացիներից մեկին ու մեկին։ Նրանք, բա-
ցառությամբ ջուլահակների, ասենք՝ պայտառ, խի-
ղարչի, որմնագիր, ճիշտ այնպես, ինչպես վար-
սավիրը, անղչին կամ հեթմն ու նաղարաչին, ի-
րենց արհեստով օգնում էին համագյուղացիներ-
ին, իսկ մնացած ժամանակ ղրադվում երկրա-
գործությամբ։ Մի խոսքով, այդ մարդիկ Արճակի
գուրս ոչ ճանաչվում էին, ոչ էլ իրենց արհեստից

շահույթ ստանում։ Բացառություն էին կազմում
երկու արհեստ՝ գութանի հյուսնությունը և շալ-
վարագործությունը։

Շալվարագործություն։ Շալվարագործները
մոտ երեսուն տարի առաջ Արճակ եկած ու ար-
ճակցիների հետ միաձուլված երեք զհերցի ընտա-
նիք էին և արհեստը բերել էին իրենց հայրենի-
քից։ Նրանք գործում էին գավառի հայ գյուղացի-
ների պատվերով ու որոշակի վարձագնով՝ թե՛
բալաբ, և թե՛ գյավր շալվարներ ու չեջիմներ։

Գյավր, այսինքն՝ գորշ շալվարը բնական շա-
ռանկագույն թելից էր։ Սրա գործելը ամենա-
հեշտն էր ու ամենից էժանը։ Գյավր շալվար հագ-
նում էին չքավորները։

Բնավշա շալվար (բնավշան քրդերեն է և ունի
միաժամանակ երկու իմաստ՝ առանց նախշերի,
նաե՛ մանուշակ)։ Այն գործվում էր նախօրոք
ներկված կարմիր և մուգ կապույտ գույնի թելե-
րից։ մեկը գործածում էին որպես հենք, մյուսը՝
պործվածք, և կտորը ստանում էր մի գույն՝ մա-
նուշակագույն։ Մանուշակագույն, այսինքն՝ բը-
նավշա շալվարը հագնում էին ամեն հասակի,
դիրքի տղամարդիկ։ Բնավշա շալվար գործելու
վարձը գյավր շալվարի գնի կրկնակին էր։

Բալաբ շալվար։ Արա թելերը նույնպես ներ-
կում էին կարմիր։ Բայց գործում էին ղուերով, այս-
պես՝ մի ղուլ սպիտակ, մի ղուլ կարմիր։ Կար երեք
գույնի, հինգ ղուլանի շալվար, իհարկե, պահ-
պանում էին միայն կարմիր ու սպիտակ գույները։
Բալաբ շալվարը գործվում էր առավել թանկ։

Նման արհեստներն այնքան էլ հարգի չէին
Արճակում, որովհետև կապված չէին գյուղատն-
տեսության ամենօրյա պեղքերի հետ։

Գութանի հյուսնություն։ Ամենահարգի ար-
հեստը գութանի հյուսնությունն էր։ Եվ Արճակն
ունի հյուսների մի քանի ընտանիք, որոնք սպա-
սարկում էին ոչ միայն Արճակի գութանատերե-
րին, այլև Աղաաշ, Մալավա, Քրգվան, Աղկարա,
Մաղրա և Մանգան քրդական գյուղերին։

Աշխատանքի վարձը պապենական էր ու ան-
փոփոխ։ մի ողջ տարի հյուսնը կատարում էր
գութանատիրոջ տան ամեն տեսակ վերանորո-
գումները (ինչ-որ գութանի հյուսնությանն էր
պաականում) և սաանում էր չորս չափ ցորեն։
Բացի ղրանից, գութանատիրոջ գութանը մի օր
պետք է աշխատեր հյուսնի համար, նույնը և վիճ-
կին, ինչպես և նրա սալը պետք է մի սալառա
օրան կամ խոտ բերեր հյուսնի արտից։ Հյուսնը,
գութանի աշխատանքի ժամանակամիջոցին, ամեն

օր այցելում էր դաշտում գործող գութաններին և եթե կտարվել էր որևէ մաս, ապա ամիսըսպես վերանորոգում էր: Անհրաժեշտ գործիքները հր-յուսներ իր հետ ման էր տալիս, իսկ փայտը գութանի հետ միշտ էլ լինում էր, քանի որ տերը աշ-քի առաջ ունեւր վթարումները:

Համաձայնագիր կամ պայմանագիր գոյու-թյուն չունեւր: Եթե գյուղի միջի գութանատեւր էր, պայմանն այսպես էր լինում՝ գութանատեւրը դար-նան սկզբին մի որևէ թեթեւ հանձնարարություն էր տալիս հյուսնին, թեկուղ մի թիակ կոթել: Դա ար-դեն անխոս առաջարկություն էր. ուրեմն՝ տվյալ գութանատեւրը որոշել էր այդ հյուսնի հետ պայ-մանավորվել:

Եթե գավառի գյուղերին էր վերաբերում, ապա գարնան գլխին պաավիրաաու գյուղի գյու-ղապետը գալիս էր ու հայանում, որ իրենց գյու-ղացիք որոշել են այս ասարի այսինչին հրավիրել իրենց գութանները շինելու: Այսպեղ արդեն ան-հատական պաավերին փոխարինում էր կոլեկտիվ պաավերը:

Մինչև 1896 թ. Արճակն ունեցել էր բարեկարգ գարնոց: 1896 թ. կառորածներին սպանվել էին եղած հինգ վարպետ գարրիններն, ու գարնոցը հրգեհվել էր: Այնուհետև ոչ մեկի մաքով չէր անց-նում գարնությամը ղրաղվել: Դսւրրնոցի տեղը մնացել էր ավերակ: Գյուղտանահսական գործիք-ների կոեկու կամ ղոգելու անհրաժեշտության գեպ-քում գյուղացիք կամ քողաք էին գնում, կամ ղի-մում շրջիկ գարրիններին:

ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արճակցիք առետրականության հանգեպ ա-ռանձին արհամարհանք էին աածում: Գյուղից մի մեծաաոհմ ընաանիք, Բորանյան աղգանունով, տարրներ առաջ փոխագրվել էր Վան ու ղրաղվում էր կառերղենի առետրով: Արճակցիք այդ աոհմին արհամարհանքով էին վերտրերվում և բարվոք էին համարում օաար վանեցու խանութից գնել իրենց անհրաժեշտ կառերղենը, քան ՁԲորանու լաճուցա:

Գյուղում կար երեք սրճարան և երկու ման-լավաճառի խանութ, որոնք պաականում էին ժա-մանակավորապես Արճակում հաստաաված վա-նեցիներին:

Տան անհրաժեշտ մանր-մունը գնումները կատարվում էին կանանց ձեռքով՝ շրջիկ չարչիներ-ից, որոնք մշտապես այցելում էին Արճակ, և

կամ՝ գյուղի հիշյալ խանութների մանրավաճառ-ներից: Բոլոր աեսակի մանրութները՝ սկսած թել-ասեղից մինչև էմալե թասերը, խունկն ու մոմը, համեմունքները, կժերն ու կարասները, ձեռք էին բերում տպրանքափոխտնակությամը: Փոխանա-կում էին ցորենով, ալյուրով, չորաթանով, ժածի-կով, յուղով և այլ գյուղաանահսական մթերքե-րով: Եթե գնվելիքը թարմ միրգ էր, ապա մի մաղ ցորենին չարչի մրգավաճառը աալիս էր կես մաղ միրգ:

Աակայն արճակցին իր հիմնական գնումը կատարում էր Աստվածածնա տոնի նախօրեին, այսինքն՝ ասարին մեկ անգամ: Տան ղեկավարը Վտն էր գնում ու կաաարում ընաանիքի բոլոր անգամների համար նախատեսված ղնումները՝ հագուաա, կոշիկ, անկողնու երեսացու և այլն: Մեծաքանակ այդ գնումները գրամով էին: Ընաա-նիքի պանգխաության մեջ գտնվող անգամները միշտ էլ օգոստոս ամսվա սկզբներին փող էին հասցնում գյուգ, որպեսղի, նախ՝ ցտնքերը հնձե-լու վարձը տան և աղա՝ ճասպարածնա ըաղարն անենա: Իսկ այն ընտոնիքները, որոնք պանգրխ-տության մեջ մարգ չունեին, հեաեարար և կան-իիկ գրամ ունենտու հնարավորություն էլ չկար, հիշյալ օրերին վանեցի առեարականին էին վա-ճառում իրենց արղեն վարած սյսինչ արաի գա-լիք ասրվա բերքի կեսը: Այդ գալիք բերքը գնտ-հաավում էր արաի մեջ ցանված սերմացուի քա-նակով և արժեքով: Եվ այսպես, ապագա հունձի արղյունքի հաշվին ասն ղեկավարը եա էր գալիս քաղաքից, բերելով իր հեա ընտանիքին պետք եղած հանղերճանքն ու կոշկեղենը:

Արտի ապագա բերք գնող առեարականը կոչ-վում էր Ձաշարի խոշա» (կանաչ ցորենի անը): Հունձը սկսվելուն պես գյուղն էր գալիս աշարի խոշան, որը արաաաիրոշ պաավելի հյուրն էր, ու մնում էր մինչև բերքի կալսումը: Կալից հետո նա աանում էր իր ըածին ցորենը, իսկ հարգը արաատիրոջն էր:

Միշտ հաշվենկաա վանեցի խոշան գյուղ գալիս, արաաաիրոշ ընաանիքի համար բերում էր էժանագին նվերներ՝ մեաաքսե կտորտանքից պաարաասաված պոչիկներ (մաղերի համար, որ փոխարինում էր ժապավենին), ճակտի կապեր, շլորալավտը, չորացրած ոեհան, խաղողի թարմ տերեւ և թարմ միրգ, իսկ իր օրթաղին (ըածնեաի-րոջը)՝ մի քիչ թեյ-շաքար կամ օղի: Ասավածած-նա աոնից մի քանի օր առաջ գալիս էին խոշայի ընտանիքի անգամները, մասնակցում աոնաիրմ-

բութիւնը, հյուրասիրվում ու վերադառնում, տանելով իրենց հետ և՛ լավ վերաբերմունքի դրացուներ, և՛ ասանտիկինների կողմից իրենց հետ յորված բարիքները:

Տարին մեկ անգամ, ձմռանը, հայանվում էին Միջագետքի կողմերից եկող թուրք, պարզ հայանված թեշիրները (անասուն գնողները), որոնք հյուրասիրվում անասնատիրոջ, գնում էին առավելապես ծերացած եզներ:

Սակարկելուց հետո, թեշիրները խարանում էին անասունը, աալիս որոշ կանխավճար, թողնում անասնատիրոջ մոտ ու իբեք գնում: Գնման գործողությունը կաարվում էր տեսի ե մի քանի սահկանների ներկայությամբ: Գարնանը դալիս էին տանելու իրենց անասունները, ու վճարում մնացած դինը: Պատահում էր, որ մինչև թեշրի գալը անասունը սատկում էր, դյուղացին այդ ղեպքում թեշիրին ցույց էր տալիս խարանված կաշին, ե թեշիրը տանում էր կաշին, որի արժեքը վաղորդ տվածի գնի կեսն էլ չէր կաղմում:

Այս պարզ, հնատարաղ թուրքերը անխարյախ մարգիկ էին:

Դյուղի ոչխարաաերեր իրենց ունեցած արու ոչխարները կանխիկ դրամով վաճառում էին Արճակում ապրող միակ մսագործ՝ վանեցի Հովհաննեսին: Հովհաննեսն, առհասարակ, անասունը մորթել էր աալիս թուրք սահկանի ձեռքով և միսը վաճառում թուրք պաշտոնյաներին: Այս երկու ձեռք անասնավաճառությունն էր, որ արճակցուն դրամ էր բերում:

ԱՐՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ (ՊԱՆԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆ)

Առհասաբակ Արեւմտյան Հայաստանի գյուղացիությունը, նույնպես ե արճակցիք, դրամ վասաակելու համար սովորաբար պանդխտում էին Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի կարողանան վճարել պեաական ըաղմապիսի ծանր հարկերը ե հողալ ընաանիքի կարիքները: Երկար ու դժվարին ուղիներ կտրելով, արճակցին նավահանդրսանելում, ցնցոտիները հադին, սառնամանիքին, թե շողին նավերը: Բեռնողի ու բեռնաթափողի աշխաանք էր կաարում, դրկանքներով լեցուն, կիսաքաղց օրեր անցկացնում, կեղտոտ խաներում (իջևանատներում) ապաստանում ե «հալող» դեպքում, ութը-տասը տարուց հետո, նույն դժվարին ճանապարհով հայրենի Սրճակ վերադառնում, այնտեղ թողած իր առողջության փոխաբեն տուն հասցնելով 30—40 ոսկեդրամ:

Հայ պանդխտի փող վաստակելու առավել հին հանգրվան Կ. Պոլսին, սակայն, անցյալ դարասկզբին փոխարինելու եկավ Բաքուն:

1880—90-ական թվականներին արճակցի պանդխտների մի փոքրիկ խումբ, դրամ վաստակելու մասհոգովյամբ, հասնում է Անդրկովկասի նավթարդյունաբերության կենտրոն Բաքու: Վեց արճակցի, որոնց ղեկավարում էր մինչև այդ միայնակ Բաքու պանդխտած ու վերադարձած, արդեն «փորձառություն» ձեռք բերած Հակոն (Բարխոդարի գերգասաանից), աշխաանքի են անղավորվում բուլկիների մասնավոր ւեքր փոռում ե երեք աարի հեառ բավարարվելով իրենց տնտեսած դրամով, հայրենիք վերադառնում այնպես, ինչպես եկել էին՝ միացած պարսից առետրական քարավաններին: Դա 1895 թվականի դարնանն էր:

1896 թ. կոաորածի ժամանակ արճակցին թալանվում է մինչև վերջին շուղը: Գավառի խաղաղված քրգերից ե վանի թուրքերից ծանր վաշխերով անասուն ու գործիք վարձու վերցնելով, արճակցիք հավաքում են արաասովոր առատ բերք ե ընաանիքներն ապահովելով հացով ու ցանքով կրկին դիմում են պանդխտության: Սա ավելի շուտ նման էր գաղթի, քան պանդխտության, երբ հարյուր անից միայն մեկն էր դնում, Այժմ դնում են միանգամից հիսուն աղամարդ, որոնցից չորսը՝ ընաանիքներով:

Արճակցի աղամարդիկ առաջ են շարժվում աշխաանելով ու աշխաանքի արդյունքով սընվելով: Բաքու հասնելով, Հակոն ծանոթներից տոկոսով դրամ է վերցնում ե հիմնում ընկերովի բուլկու փուռ, հետևյալ ձևակերպումով՝ ինքը փոաաեր ու ավադ վարպետ, եդրայրը ևս ավապ վարպետ, կինը՝ դանձապահ, դրադեա ու հաշվումներում ընդունակ Համրարձումը (Փանոյի համբսն) հաշվապահ, իսկ մնացյալները բանվոր ու բուլկի վաճառող: Վերջիններս պետք է մասնաաեր համարվեն փոաան հիմնադրման վրա եղած պարաքերին, սակայն ոչ շահույթին: Մի խոսքով, շարաշահվեն:

Բուլկի վաճառողները դամրյուղներով բուլկին հասցնում էին բանվորական ավանները, վաճառում ու դրամը հաշվում-աալիս հաշվապահին:

Որոշ ժամանակ անց, համրոն արճակցինե-րի առաջ բացում է իր ծրագիրը՝ քաան տարվա պայմանադրով վարձել Մովսային մեծ (Большая морская) փողոցում դանվող մի բարձր

շենքի ամրողը նկուղը, իրենց բոլորի անասած գումարը ներդնել և բաց անել ավելի ընդարձակ բուլկեղենի փուռ։ Նկուղի հարմարավեճ ու լուսավոր շորս սենյակից մեկը ծառայեցնում են որպես մթերապահաս, իսկ երեքը՝ փոխ հեա կապ պահպանողների համար ննջարան։ Հաշվապահի ու գանձապահի կարիք այլևս չի լինում, յուրաքանչյուրն իր վաստակած բուլկեղենից սաացած շահույթի անքն է գաղտնում։ Փուռը կոչվելու էր ձեռնարկի Համարարձում և արձակցի ընկերություն։ Հայրենիք դրամ փոխադրելու գործողությունը, որ կապված էր ոռոսերենի հեա, հանձն պիտի առնե, «Երկրից» նոր միայն եկած ուսուցիչ Մարգար Հյուսյան-Հովհաննիսյանը իր հորեղբորորդի Գալուստի հեա։ Փողի փոխադրումը պիտի կաաարվեր Վանի հայանի վաճառական Մարգար և Գալուստ Զիգեյան եղբայրների վաճառաաան միջոցով։

«Հ. իւոյան և արձակցի ընկ.» փուռը բացվելուց անմիջապես հեառ, ուսուցիչ Մարգարի ջանքերով հիմնադրվում է նաե «Արձակի կրթասիրաց միութունը» (նախադահ՝ Մարգար Հյուսյան-Հովհաննիսյան, դանձապահ՝ Համարարձում իւոյան)։ Միության ծրագիրն էր՝ «Յուրաքանչյուր պանդուխտ արձակցի, որանդ էլ նա պանդխտաած լինի, ինչ զրադմունք էլ ունենա, անկախ այն հանդամանքից դյուղում ընաանիք ունի, թե ոչ, կամ Արձակի դպրոցը հաճախող երեխակա, արդյոք, գյուղում եղած ընաանիքում, պարաավոր էր պանդխտության մեջ վաստակած իր զրամի երկու առկոսը հաակացնել դյուղի դպրոցի օդաին։ Զէին մերժվում և առանձնակի նվիրատվութունները։

Միությունը հասավ իր ծրագրի իրադործմանը։ Երկու արձակցի, որ պանդխտել էին Տաշքենդ, երեք հոպի էլ՝ Թիֆլիս, առանց աաաանվելու, փոսաով իւոյան Համարարձումին էին ուղարկում դպրոցին հասանելիք առկոսները և նամակով անդակ պահում նախադահ Մարգարին։ Հավաքված դրամը միության նախադահն ուղարկում էր Արձակի դպրոցում պաշտոնավարող ուսուցիչներին, միաժամանակ նամակադրական կապ պահպանելով ուսուցիչների ու դպրոցի հոգարարձուների հեա։ Հիշյալ միության ջանքերով Արձակի դպրոցը դասվեց Վանի շրջակա դավառների առաջնակարգ դպրոցների շարքը, իսկ 1908 թ. հեառ, ամենաառաջինը՝ իր բաղմահաաոր դրադարանով։

1896 թ. ջարդերից հեառ, Պարսկասաանի առևարական քարավանները փոխեցին իրենց երթուղին։ Արձակի միջով այլևս քարավան չէր անց-

նում, և արձակցի, ինչպես և մյուս դյուղերի, պանդուխտների զրկվում են քարավաններին միաաալով Պարսկաստան, այնանդից էլ Կովկաս, մանավանդ Բաքու, հասնելու հաարավորությունից և սկսում են Թուրքական սահմանն անցնել քուրգ վալազների (ուղեցույց) ընկերակցությամբ։ Պայմանավորված օրը վալազները դալիս են Արձակ, պանդուխտներից յուրաքանչյուրը մեկական ոսկի հանձնում է վալադի կողմից վստահված որեէ արձակցու ու ուսերին հինգ օրվա ճամպապարեն, մթնով, գաղաադողի զուրս գնում։ Գիշերները քայլելով, իսկ ցերեկները թաքնվելով, հինգ օրվա ընթացքում նրանք անցնում են Թուրքական սահմանը։ Վալազների միջոցով ուղարկվում էր առմասակ՝ անվաանդ անցման նախօրոք պայմանավորված խոսքերով։ Վալազները Արձակի ծանոթին ցույց աալով առմասկը, սաանում էին իրենց վարձը։ Նույնն էր վերադարձը։

Եթե մինչև նոր փոխ գոյությունը արձակի պանդուխտների Թուրքական սահմանն անցնելուց հեառ, օրավարձով աշխաաանք կաաարելով, պեաք է ղնացքի առմսի գին վաստակելին, ապա նոր փուռը հիմնվելուց հեառ առաշաղեմ ու նահապեաական հոգու անր համրոն սաեղծեց նոր միջոցներ։ Առաջվա նման բոլոր բուլկիադործ արձակցիները նրան էին պահաալիս իրենց խնայողությունները, ե համրոյի մոա միշա էլ բավականաաաի դրամ լինում էր։ Վանի դավառից պանդուխտները հասնելով Իդդիր, մի հեոադիր էին ուղարկում Բաքու, անդիր արած հեակալ հասցեով՝ Քաքու, Բուշայա մորսկայա, ուզլ Զադրով, բուլկեղենի փուռ, համրոյին՝ Այսինչ-Այսինչյանից, Իդդիր, փոսա, բսա հարցման։

համրոն հեոագրով ուղարկում էր դրամը։ Բաքու հասած պանդխտին մեկի հեա ուղարկում էր հնավաճառանոց՝ հանդերձ դնելու, ու մի քանի ժամ հեառ արեխավոր վասպուրականցին արդեն լոդացած ու հաղնված, համրոյի փոխ սենյակներից մեկում, թախաին պառկած, հանգրսաանում էր։

Հաշորդ օրը համրոն նրան աշխաաանքի էր ղնում ու հարցնում, թե որքան դրամ է պեաք «Երկիր» ուղարկելու համար։ Ինչքան որ ասվեր, այնքան էլ ուղարկում էր։ Դրամը համրոն եա էր սաանում, երր պանդուխտն արդեն վաստակ ունեիր։ Նման վերարերմունք համրոն ցուցարերում էր ոչ միայն իր համագյուղացիների, ալ «Երկրից» եկած բոլոր աաղելներաց հանդեպ։

Արձակցոց փուռը հոշակ հանեց, շահելով դարարադցիների ու շամախեցիների համա-

կրանքը: Այն դարձավ «հայաստանցոյց» հանդիպման վայր:

Արճակցի սլարոն Մարդարը համբոյի փոխ մի քանի սուռն հեռու հիմնեց լրագրավաճառանոց: Դա բավական էր, որ արճակցիների մեծամասնությունը թողնելու րուկիադործի ու րուկիավաճառի գործն ու դառնտը լրագրավաճառ ու լրագրաստար:

«Մալայա մորսկայա» փողոցում գտնվող «Կապիտալիստի բյուրո-նոր լույս» ընդարձակ ու յուսավոր սրահայակը դարձավ բազմեքնակ հայ մտավորականության սիրելի հավաքատե-

ղին: Պարոն Մարդարը մեծ քանակությամբ ստանում էր թե տեղական, թե Թիֆլիսի, Պետերբուրգի ու Մոսկվայի օրաթերթերը և բաժանում հինգ կրպակի ու յոթանասունհինգ լրագրավաճառի վրա:

Լրագրավաճառներից յոթանասունն արձակցի էր: Նրանք ընթերցում էին հայերեն լրագրեր, իրենց ձեռքով բաժանող «Մուրճը», «Հասկերը», «Աղբյուր-առաղը» և այլն, ու օր-օրի ընդլայնվում էր նրանց մահոթորիղները: Երբ այդ լրագրավաճառները «Երկիր» էին վերադառնում, իրենց հետ տանում էին լուսավոր մտքեր:

Ն Յ Ո Ւ Թ Ա Կ Ա Ն Մ Շ Ա Կ Ո Ւ Յ Թ

ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱԼԻՐ

Պատերի շինանյութը անառջ քարն ու հում աղյուսն էր, ծածկերի ու դռների փայլը՝ գյուղում առատորեն աճող բարդին:

Նույն հարթության վրա գտնվող, նույն մարդկայիններով և նույն աղի լճով օղակված երկու գյուղերի՝ Արճակի և Խառակոնիսի անառչնաբարությունը արաքնապես միաանալ էր: Սակայն խառակոնիսիներն իրենց շինությունների պատերը շարում էին աղյուսաձև կտրտված ու արևի տակ չորացրած չիմբերով և միայն վերջին տարիներին էին դործածում հում աղյուս, այնինչ Արճակում անհիշելի ժամանակներից առնելով, միահարկ աղքատիկ խրճիթներից սկսած մինչև երկհարկանիները, հում աղյուսից էին: Չիմբը Արճակում օգտագործում էին միայն ախոռների երդիկները փակելու համար:

Բալ: Սա մեծ մասամբ պարիսպ չունեի, իսկ սլարսպալատվածներից քշերն էին, որ դարպաս ունեին: Դարպաս փակելու սովորություն չկալու: Յուրաքանչյուր բոկ ուներ իր ջրհորը: Ջրհորի բերանը փակում էին ափակ քարով: Ջրհորի կողքին դրված էր լինում պղնձե կլայեկած փախաչը (դուլ)՝ ճիլ կոչված մարդագեանային ամուր բույսից դործած պարանով: Ջրհորներն առհասարակ ունենում էին հինգից յոթ մետր խորություն: Բակի ջրհորի ջուրը օգտագործվում էր տնտեսության մեջ, ամեն ինչում՝ խնոցի հարելիս, ճաշ եփելիս, բացի խմելուց:

Ամռանը բակերում էին դրվում դյուղաառն-տեսական բոլոր տեսակի իրերը, ինչպես նաև դանադան պուտուկներ: Բակերում էին շարում նաև աթարը:

Տուն կամ քոնքատուն: Փոքրիկ սրահի ներսում բացվում էր թոնրաան դուռը: Թոնրատունն ուղղակի կոչում էին տուն: Տունը բնակարանի ամենակարեւոր ու ամենաընդարձակ մասն էր: Տունը ներսից հենված էր չորս միաշափ բարձր ու հաստ փայտե սյուների վրա: Տան առաստապը՝ ծածկը սյուների մոտից, աստիճան առ աստիճան բարձրանում էր և թոնրատանը տալիս էր պերթաձևություն: Կտուրի այդ ձևի ծածկը կոչվում էր «կուրա»: Կուրան վերջանում էր քառակուսի երդիկով:

Երդիկը ծառայում էր թե՛ ծխահանության, թե՛ օդափոխության և թե՛ լույսի համար՝ որպես միակ միջոց, մանավանդ որ ձմռանը ոչ միայն տան, այլև սրահի դուռն էլ փակում էին:

Տունը ծառայում էր ամբողջ ընտանիքին թե՛ որպես ննջարան, թե՛ ճաշասենյակ, թե՛ աշխատասենյակ և թե՛ հյուրասենյակ: Տան երդիկի ներքո անդադրվում էր թոնիրը, որով եփում էին կերակուր կամ ջուր ու կաթ էին առաքանում, հաց թխում: Ձմռանը թոնրան շուրջն էին նըստում:

Տան մի պատի երկարությամբ կառուցվում էր հսկա քառաոս «թաշիրը» (տախաակե երկմասանի ամբար): Թաշիրը ներսից, ուղիղ մեջտեղից բաժանված էր լինում երկու մասի՝ ցորենի ու ալյուրի համար: Թաշիրն իր բարձրությամբ առաստաղից ցած էր լինում մեկ մետրով: Նրա առաստաղին լինում էր երկու դռնակ՝ ցորեն և ալյուր լցնելու համար, իսկ առաջամասի ներքեից՝ երկու անցք, շարժական կափարիչներով՝ ալյուր կամ ցորեն բաց թողնելու համար:

Թաշրի դիմին էին դնում աշնան մացուրի համար մորթված, նախօրոք ադ արած և ղուլերի